

TRADUIR CIÈNCIA EN CATALÀ A L'EDAT MITJANA: UN EXEMPLE VINGUT DE LA PENÍNSULA ITALIANA¹

Antònia Carré

Investigadora. Barcelona

Els intel·lectuals jueus van tenir la perícia d'anar elaborant amb els anys un codi de les normes que havia de respectar el bon traductor de textos científics, que deixa veure també les circumstàncies culturals i polítiques que hagué de suportar la minoria hebrea en una societat multicultural com la dels diferents regnes hispànics al llarg de l'Edat Mitjana². Tot començà amb la lletra que el cordovès Maimònides adreçà el 1190 a Samuel ibn Tibon (pertanyent a una coneguda família de jueus traductors, establerts a Provença) quan es disposava a traduir a l'hebreu la seva *Guia de perplexos* (García Ballester, 2001: 433-435). Li aconsellava que, per emprendre amb èxit la feina, el traductor tingués un total domini de les dues llengües així com de la matèria sobre la qual tractava el text, que rebutgés el mètode *verbum pro verbo* i que procurés que l'ordenació sintàctica fos perfectament intel·ligible en la llengua a la qual es traduïa:

El qui tradueix d'una llengua convé que entengui primer el contingut de les paraules i després l'expliqui clarament, de tal manera que aquest contingut sigui entès en l'altra llengua. Però, per a això caldrà transposar l'ordre de les paraules, o fer-ne servir diverses per a explicar-ne una, o una per a explicar-ne diverses, i afegir-hi o treure'n coses perquè aquell contingut sigui entès. Qui, desitjant de traslladar un text d'una llengua a una altra vol fer-ho mot a mot o mantenint l'ordre de les paraules i de les frases, haurà de fer un esforç molt treballós i el resultat serà una traducció defectuosa en extrem. (Feliu & Arrizabalaga, 2000-2001: 81)

Més endavant Semtov ben Issac, conegut pels seus orígens geogràfics com el Tortosí, explicà en el pròleg a la seva traducció hebrea del *Tasrīf* d'Albucasis (ca. 1254), que emprengué per ser útil contra la malaltia, els criteris que havia seguit, evidenciant que per dur a terme la seva tasca havia realitzat alguna mena d'edició crítica, com en diríem avui:

En la meva traducció no he pres el camí de certs traductors que m'han precedit, els quals traduïren mot a mot, sinó que, quan m'ha convingut, he amplificat el

¹ Aquest treball s'inseriu en el marc del "Grup de Recerca Consolidat SG2001-00286" del Departament d'Universitats, Recerca i Societat de la Informació de la Generalitat de Catalunya, dirigit per Lola Badia, a qui vull agrair la lectura pacient i crítica d'aquests papers.

text o l'he reduït, l'he posposat o l'he preposat, l'he escurçat o l'he allargat, per tal de fer més bella o més entenedora la traducció sense contradir el sentit del text que traduïa, tot i les variants que altres exemplars oferien en alguns punts. (Feliu & Arrizabalaga, 2000-2001: 80)

En aquestes pautes prou clares, Samuel ben Judah hi afegí, a començaments del segle XIV, que calia partir d'un original sense errors i de total garantia, que calia que el traductor conegués tota classe de ciències, i no només la matèria que traduïa, i també que era imprescindible disposar de pau i tranquil·litat per poder dur a terme amb èxit la feina. A finals de segle, Lleó Josef de Carcassona, que fou expulsat de França el 1394, hi introduí la necessitat de conèixer el mètode escolàstic de la *quaestio* i la *disputatio* i l'exigència de llibertat de discussió en el si de les comunitats jueves (García Ballester, 2001: 433-435).

Quan parlem de traducció de textos científics al català (des del llatí, l'àrab o l'hebreu) a l'Edat Mitjana no disposem de cap escrit programàtic com aquests, ni tampoc si l'original és escrit en una altra llengua romànica. Sí que tenim, en canvi, els pròlegs d'alguns traductors que ens il·luminen amb pistes, com per exemple el de Berenguer Sarriera, que confessa que tradueix el *Regiment de sanitat* d'Arnau de Vilanova (c. 1310) "per fer profit a aquells qui no entenen llatí" i que explica que afegeix glosses al text (Vilanova, 1947: 100), o el de Ferrer Saiol a la seva traducció (1380-1385) del *Llibre d'agricultura* de Rutili Pal·ladi, "en el qual, a banda de defensar un nou sistema de traducció que faci atenció al significat de la frase contra el tradicional de traslladar mot a mot, hi justifica la seva tasca amb una elaborada argumentació que apel·la al públic d'aquestes obres d'agronomia en vulgar i a la necessària claredat de la seva relació amb els conreadors de la terra." (Cifuentes, 2002: 291). Però, sobretot, del que disposem són dels textos que se'ns han conservat, que cal editar i estudiar a fons per veure cas per cas els encerts (o les mancances) de les traduccions. Només així, estudiant minuciosament peça per peça, podrem acabar desplegant el mapa complet de les traduccions científiques al català, ara que ja disposem d'un panorama ordenat de totes les obres conegudes fins ara que van circular escrites en català en l'àmbit científic i tècnic, classificades per gèneres i per matèries (Cifuentes, 2002). Aquestes pàgines volen contribuir a aquest ambiciós objectiu amb una modesta aportació sobre les característiques de la traducció catalana del *Liber de homine o Il perché* del metge bolonyès Girolamo Manfredi (c. 1430-1493), que va ser impresa per Pere Posa a Barcelona el 1499 en l'incunable que porta per títol *Quesits o perquens*, la identificació de la qual vam donar a conèixer no fa gaire temps (Carré & Cifuentes, 2001)³.

² En termes específicament lingüístics, els científics hebreus expressaren idees similars a les que desenvoluparia Leonardo Bruni en el seu *De interpretatione recta*, c. 1420 (Bruni Arentino, 1928: 81-96) i que s'aplicaren als *studia humanitatis*, tema que no pretenen pas de tocar aquí (Vegeu al respecte Norton, 1981).

³ En l'incunable s'atribueix l'obra a Albert Magne, sota l'autoria del qual ha estat classificada per tots els catalogadors de la primera impremta. L'error ha estat possible perquè la traducció catalana s'ha fet a partir de la segona edició

Girolamo Manfredi escriví un regiment de sanitat i un tractat de fisionomia amb intencions divulgadores que gaudí d'un èxit considerable: ens consten més de vint edicions italianes entre els segles XV i XVII i dues traduccions independents: la catalana (1499) i una traducció castellana feta per Pedro de Ribas (1567) que fou impresa en cinc ocasions (Carré & Cifuentes, *en premsa*). A grans trets, podem apuntar que el nostre traductor, que no ens ha deixat cap pròleg, devia parlar català oriental i tenia prou coneixement de l'italià com per fer una obra digna i fidel a l'original. Així mateix, i sense gosar afirmar sense dades que ho confirmin que era un professional de la medicina o un estudiant, sembla que tenia els coneixements mèdics necessaris per emprendre la traducció amb èxit, cosa que evita que cometés errors de concepte que d'altra manera s'haurien pogut produir. El fet de traduir d'una llengua romànica a una altra li va facilitar sens dubte la tasca, ja que la disposició sintàctica similar o la disponibilitat de paraules congènere permet obviar dificultats que presenta sempre la traducció de la llengua sàvia. Com a contrapartida, les semblances entre les dues llengües comportaran l'aparició de calcs lèxics, sintàctics i gramaticals, fenomen d'altra banda ben freqüent en les traduccions catalanes de l'italià amb ambicions estilístiques més o menys reeixides⁴. En definitiva, la traducció catalana del *Liber de homine* s'inclou perfectament en el procés de traducció d'escrits mèdics i naturals que va tenir lloc a la Corona d'Aragó des de finals del segle XIII i començaments del XIV i que cada vegada coneixem millor.

Una ullada al primer qüestionari de l'obra posa de manifest la qualitat i fidelitat de la traducció, així com algunes de les seves característiques, que són habituals en les traduccions científiques. Hi veiem que en la pregunta, el traductor ha optat per dos sinònims a l'hora de traduir un llatí. En el primer paràgraf de la resposta hi ha un canvi d'ordre que no és significatiu: la sisena cosa no natural del galenisme necessària per conservar la salut passa a ser la cinquena. L'adverbi italià "debitamente" apareix ben traduït en dues ocasions, però en una altra s'ha produït una transliteració. En l'últim paràgraf podem observar un salt de lectura, que ha fet desaparèixer un fragment de text original⁵:

NÀPOLS, 1478

BARCELONA, 1499

*Perché el soperchio nele cose che noi vivemo e
lo indebito modo del viver nostro induce in noi*

*Per què lo desorde en les coses que vivim e
la desareglada manera del nostre viure en*

napolitana de l'obra de Manfredi (1478), que conté idèntica atribució. La primera edició del *Liber de homine* és la de Bolonya, 1474. Per als detalls, vegeu Carré - Cifuentes, 2001.

⁴ Penso, per exemple, en la traducció de la *Divina Comèdia* que va fer Andreu Febrer, la de la *Fiammetta*, el *Corbaccio* (Narcís Franch) i el *Decameron* de Boccaccio (Nadal & Prats, 1996: 124 i seg.) o dels *Trionfi* de Petrarca (Badia, 1991: 35).

⁵ Cito el *Liber de homine* de Manfredi a partir de l'edició de Nàpols (1478) que és l'original a partir del qual s'ha fet la traducció catalana (Hellinga, 1992-: Unit 13, MI 95). He consultat, també, l'edició anterior de Bolonya (1474) a Manfredi, 1988. Cito els *Qüestionaris o perquens* impresos per Pere Posa a partir de l'exemplar de la Biblioteca de Catalunya, Inc. 1-III-4.

egritudine?

Et sono le cosse necessarie a nostra vita, prima el cibo e poto, seconda è somno e vigilia, terza exercitio e quiete, quarta evacuatione e repletione, **quinta** le passion dell'animo, **sesta** è l'aire che ne circonda.

Se queste cose adunche sono temperate e **debitamente** approximate ai corpi nostri, conserva la equalità e temperanza degli elementi che sono in noi. E se sono distemperate et excessive e non cum modo approximate, distemperano i corpi nostri. Et la sanità non è altro che temperamento et equalità di complexione in noi, per la quale tucte nostre operation **debitamente** procedeno. E per contrario la egritudine è distemperamento et inequalità, per la quale in noi esse operatione manchano et **indebitamente** procedeno.

Adonche il superfluo mangiare e bere, vegliare o dormire, exercitio o riposo, evacuation o repletion, **over superfluo passione de animo**, over l'aire distemperato, tucte queste cose di superchio distemperano la nostra complexion, e perhò fanno egritudine.

Com acabem de veure, la traducció catalana del *Liber de homine o il Perché* presenta molts casos de bona interpretació textual. També hi ha casos en què el text és glossat o abreujat, exemples de traducció no literal sense que canviï el sentit del text, aparició de sinònims per traduir un sol mot, canvis d'ordre, supressions (molt poques), errors de lectura o d'interpretació i italianismes lèxics. Vegem-ho amb més detall.

1. Fidelitat i precisió de la traducció

Després de l'exemple anterior, no caldria insistir més en aquest punt. Dues preguntes breus, però, ens corroboren que la constatació no és fruit d'una il·lusió (no seria una opinió, sinó ciència, per seguir la broma de Bernat Metge):

nosaltres són causa de infirmitat e malaltia?

Són les coses necessàries al viure nostre: primer, lo menjar e beure; segonament, lo dormir e vetlar; la terça, exercici e repòs; la quarta, evacuació e replecció; **la quinta**, l'aire qui·ns circunda; **la sisena**, les passions de l'ànima.

Si aquestes coses són temprades e **dèbitament** acostades als corsos nostres, conserven la egualtat e temprament dels elements que són en nosaltres, e si són destemprades y excessives e indogudament acostades, destempren los nostres corsos. E la sanitat no és altra cosa sinó temprament y egualtat de complecció en nosaltres, per la qual totes nostres operacions **degudament** proceexen. E, per contrari, la infirmitat és destemperament e inegualtat, per la qual en nosaltres les operacions deffallen e **indogudament** proceexen.

Donchs, lo supèrfluu menjar e beure, e vetlar e dormir, exercici e repòs, evacuació e replecció, o l'aire destemperat, totes aquestes coses desmesurades destempren nostra complecció e per ço causan infirmitat.

NÀPOLS, 1478

1. *Perché l'agnello quando vecchio non è sano, essendo sua carne molto più sicca che quando è d'uno anno.*

Regula universale di medici che ogni animale vecchio è di poco nutrimento e duro da padire. Lo agnello adonche fatto vecchio, benché sia di natura più sicca che quando era d'uno anno, niente di meno è di mancho caldo spirito e sangue, intanto che non è conveniente alla natura nostra. (I,I.37)

2. *Perché li balbutienti non possono parlare piano.*

Quando la lingua è impedita non può facilmente la virtù muovere se non cum qualche sforzo e impeto. Unde tardando il parlare per non possere muovere la lingua liberamente, volendossi sforzare cum impeto di muoverla, manda fuora l'aïere dal pulmone et in questo modo parla forte. (II.X,18)

BARCELONA, 1499

1. *Per què lo moltó vell, essent de natura molt més secca, no és tan sa a l'home quant és essent de un any?*

Regla universal és dels metges que tot animal vell és de poch nodriment e dur de payr. Lo moltó, donchs, quant és vell, bé que sia de natura més secca que quant era de un any, noresmenys és de manco calt spirit e sanch, en tant que a la natura nostra no és convenient. (I,I.37)

2. *Per què los balbuços no poden parlar pla?⁶*

Quant la lengua és impedita, no pot fàcilment la virtut moure's sinó ab alguna força e impetut. On, per ço, tardant lo parlar per no poder moure la lengua lliberament, volent-se sforçar ab impetut de moure-la, tramet fora l'ayre del pulmó e, en aquest modo, parla fort. (II.X,18)

A més a més, el traductor català és prou hàbil com per corregir errors evidents del text que té al davant:

NÀPOLS, 1478

1. ...unde generassi di molta **generosità** che nouce (I,I.68)

2. Quando adonque noi volemo che la medicina adoperi, ordimemo ch'el corpo si mova e quando noi volemo refrenare la operatione sua, ordinemo ch'el corpo **si muova**. (I,IV.6)

3. ...in quel luoco dove appare **non** è di molta humidità venenosa (I,V.2)

4. *Perché il corpo da lacte non è molto*

BARCELONA, 1499

1. ...on se engendra molta **ventositat** que'l damnifica (I,I.68)

2. Quant, donchs, nosaltres volem que la medecina obre, ordonam que lo cors se moga, e quant volem refrenar la sua operació, ordonam que lo cors **no's moga**. (I,IV.6) (ídem 1474)

3. ...en aquell loch on apparen **ha** molta humiditat verinosa (I,V.2) (ídem 1474)

4. *Per què lo porch de let no és molt*

⁶ L'adverbi *piano* té el sentit de "amb lentitud, calma", exactament igual que l'adverbi *pla* en català antic (DCVB).

laudabile... (I,I.52)

5. ...dalla quale procede **demacratione**
(I,III.25)

6. ...de **Egipto** (I,V.10)

loable... (I,I.52)

5. ...de la qual proceex **engrexament**
(I,III.25)

6. ...de **Etiòpia** (I,V.10)

El primer cas és un error manifest, justificable pel context: la *generosità* del text italià s'hi ha pogut colar per influència fonètica del *generassi* de més amunt. El segon i el tercer cas presenten la mateixa lectura que l'edició 1474, cosa que s'ha de relacionar amb la intuïció del traductor, no pas amb el fet que tingués l'edició bolonyesa al davant, com veurem en el número 7 de més avall. Els números 4, 5 i 6 ofereixen el mateix error en l'edició de Bolonya i la de Nàpols, que el traductor català corregeix, amb bon criteri. Remarquem pel seu encert la correcció de *corpo* per *porc* del número 4 i que en el número 6 Egipte no fa sentit perquè Etiòpia apareix esmentada dues vegades més en el text.

BOLONYA, 1474	NÀPOLS, 1478	BARCELONA, 1499
7. Prima perché sonno più vicine al luoco del coito, secondo , perché passando il sperma per le rene mena cum esso si molto del'humido renne... (I,V.57)	7. Prima perché sonno più vicine al luoco esso si molto substanciale de esse renne... (I,IV.57)	7. ...per quant són molt vehins al loch de la sperma, e axí ix molt de l'humit substancial de dels ronyons... (I,IV.57)

El número 7 ens proporciona una prova del bon criteri del traductor català, ja que podem observar perfectament que en l'edició de Nàpols s'ha perdut una ratlla, producte d'un salt de lectura, i que el traductor català sap salvar la situació, sense contradir el sentit original del text de Manfredi.

2. Glosses

Com és habitual en les traduccions, el traductor català insereix glosses en el seu text, algunes de poc significatives, d'altres de notables.

Glosses poc significatives:

NÀPOLS, 1478	BARCELONA, 1499
1. El cibo labile mollifica il stomaco (...) adonque fa correre il cibo fuora del stomaco e	1. La vianda làbil mollifica lo stómach (...) e axí fa córrer la vianda fora del stómach

maximamente il cibo grosso che è grave.
(I,I.65)

2. *Perché il sudore del capo non è fetido, ma il sudore de sotto le braza e delle mammile e dei testicoli e della vulva et il sudore che è doppo le orecchie e dei piedi è fetido.* (I,IV.16)

3. L'aïere sottile e sicco è molto capace de ogni impressione e qualità, imperò sopravvenendo la estade receve facilmente il caldo, de che tal luochi sono fortemente freddi secondo la diversità dei tempi dell'anno.
(I,V.43)

Glosses notables:

NÀPOLS, 1478

1. Neli colerici descende nel' hora dela fame al stomaco la colera, unde non mangiando molte s'acende essa colera e quando mangiano poi se corrumpe e putrefa il cibo per inflammatione di quella. (I,I.23)

2. L'altra casione de ciò <è> che molto più se beve del vino adaquato che del vino puro.
(I,I.II.4)

3. Ma le lacrime di colui che piange non sono indigeste, perché il caldo naturale non se debilita in quello, anzi più tosto se infiama, de che tal caldo è ben sufficiente a rescaldare le lacrime degli ochi. (II,III.51)

ans que sia digesta, e majorment la vianda grossa que és fexuga. (I,I.65)

2. *Per què la suor del cap no put e la suor sota les exelles, de les mamelles, dels testícols e de la vulva de la dona, la suor detràs les orelles e dels peus tota és pudent?* (I,IV.16)

3. L'ayre sech e subtil és molt capaç de tota impressió e qualitat, e per ço, sobrevenint l'estiu, reb fàcilment la calor e **sobrevenint lo hivern, fàcilment se refreda**, on tals lochs són molt calts e fortment frets segons la diversitat del temps de l'any. (I,V.43)

BARCELONA, 1499

1. En los colèrichs, en la hora de la fam devalla en lo stómach la còlera, de on se segueix que, no menjant, **la dita còlera se encén en lo dit stómach molt fort**, e après, com menjam, se corromp e s podrex la vianda per inflamació de la còlera encesa.
(I,I.23)

2. L'altra ocasió de açò és que molt més se beu del vi amerat que del vi pur, **de on se segueix que ans embriaga lo vi temprat ab un poch de aygua que lo vi pur.**
(I,I.II.4)

3. Mas les làgrimes del qui plora no són indigestes, per quant la calor natural no s debilita en aquell, ans més tost se inflama, de què tal calor és bé sufficient a rescaldar les làgremes dels ulls, **de on se segueix que les làgrimes del qui plora són caldes e les del qui ha gran dolor són fredes.**
(II,III.51)

3. Abreujaments

El text presenta força exemples d'abreujaments, que en cap cas no alteren el sentit de l'original i que tampoc no obeeixen a una mala interpretació. De vegades, com es pot veure en el número 4 (que és la pregunta sencera), són fruit d'un simple salt de lectura. D'altres, s'expliquen per la voluntat del traductor, que devia considerar supèrflues algunes precisions:

NÀPOLS, 1478

1. *Perché e buono a stare sopra il ventre et e molto cattivo a giacere colla schina in guiso e con lo corpo supino?*

(...) de che resulta molte volte infirmità perniciose, **come male de gozola e paralesia et altre simile malatie.** (I,II.9)

2. Essendo adonque stato l'huomo molto tempo senza infirmità e facta molta adunanza de humori in quel corpo, imperò è una gran fatica a liberarlo. **Anche la natura molto se debilita nele fatiche inconsuete.** (I,V.5)

3. La figura conveniente del capo si de' essere in questo modo, che habbia doe eminentie, una denanci e l'altra de dietro e le parte delle tempie siano plane, **come se tu tollissi una cira rotunda e comprimissila liggieramente se faria doe eminentie, una denanci e l'altra de dietro e le parte laterale remaneriano plane.** Questa è la conveniente figura del capo. (II, II.4)

4. La vergogna non procede se non da bontà de complexione e **de intellecto, perché tali huomini temeno sempre di fare cosa <che> li torni a vergogna, e questo non è se non bontà de intellecto.** E perché tal colore dela faza significa bona complexione, imperhò significa tal huomo esser vergognoso. (II,IV.16)

4. Manca de literalitat

En aquests casos, el traductor mai no traeix el sentit del text:

NÀPOLS, 1478

1. *Perché il pane in tutto de furfura et in tutto fiore de farina non è sano.*

BARCELONA, 1499

1. *Per què és bo jaure sobre lo ventre e molt mal jaure de sobines?*

(...) de què resulten moltes vegades infirmitats perniciosos. (I,II.9)

2. Essent, donchs, l'ome stat molt temps sens infirmitat, és fet gran ajustament de humors en aquell cors, e per ço és gran fatigua en deliurar-lo. (I,V.5)

3. La figura convenient del cap deu ésser en guisa que haja dues eminències, una davant e altra darrera, e les parts laterals restarien planes. E aquesta és la conveient figura del cap. (II,II.4)

4. La vergonya no proceex sinó de bondat de intel·lecte, e perquè tal color de cara significa bona complecció, per ço significa tal home ésser vergonyós. (II,IV.16)

BARCELONA, 1499

1. *Per què lo pa tot de segó o tot de flor de farina no és bo?*

Ogni extremo è cattivo e contrario alla natura nostra: el mezo si de' tenere. La furfura è desiccativa, abstersiva et quasi de nullo nutrimento, el fiore della farina è il contrario, viscoso et oppillativo et è di molto nutrimento s'el se potesse digerere, ma per sua viscosità è molto indigestibile. Unde mescolando l'uno chon l'altro uno acquista beneficio da l'altro. La furfura fa beneficio de digestione nella farina e la farina fa beneficio di dar nutrimento alla furfura. (I,I.11)

2. *Perché quando noi caminemo per la via ignota, non sapendo de che quantità se sia, ne appare tal camino essere più lungo che se noi camminasemo per una via che ce fusse nota.* (I,III.16)

3. Ma colui che va de passo va reposato et ordinatamente e non se leva in aire, dove habia tutto il peso in si medesimo, ma move un piè e leva l'altro sopra el quale se sustene. (I, III.18)

4. ...imperò non sudano **nel volto se non** chiare volte. (I,IV.28)

5. ...perchè se rompe qualche appostematione **nelli interiore**, cioè nel figato (I,IV.42)

6. ...corre **alle maxille** (I,V.8)

5. Sinònims

En la traducció catalana trobem exemples de cultismes que han estat traduïts per una parella:

NÀPOLS, 1478

1. ...una spongosità... humori putridi (I,I.12)

2. ...nocumento della fame (I,I.21)

Tot estrem és mal e contrari a la natura nostra, e per ço lo mig se deu sempre tenir.

Lo segó, **donchs, de sa natura** és disecatiu, abstersiu e mundificatiu, e quasi de negun nodriment. La flor de la farina és al contrari, **car és** viscosa, opilativa e de gran nudriment si pogués digerir-se, més per la sua viscositat és molt indigestible. E per ço, mesclant lo un ab l'altre, acquireix lo un de l'altre benefici, **car** lo segó **mesclant-lo ab la farina** fa en aquella benefici de digestió. E la farina, **per lo semblant mesclada**, fa benefici de nutrir al segó. (I,I.11)

2. *Per què caminant per via no sabuda, ço és que no sapiam la quantitat del camí que havem a fer, nos cansam més que si caminam per camí sabut?* (I,III.16)

3. Mas lo qui va a son pas, va reposat ab orde, e no leva en l'ayre tot son pes **perquè l'age a sostenir a si meteix**, mas leva lo un peu e ferma l'altre sobre lo qual se sosté. (I,III.18)

4. ...e, per tant, suan rares voltes. (I,IV.28)

5. ...per quant se romp alguna postemació en lo fetge (I,IV.42)

6. ...corre a les galtes (I,V.8)

BARCELONA, 1499

1. ...**raritat** e sponjositat... humors **corruptes** e podrides (I,I.12)

2. ...**inconvenient** o nocument de la fam (I,I.21)

I també el fenomen a la inversa, exemples de sinònims italians que han estat reduïts a un sol lexema. Algun cas, com el 4, presenta una lleugera diferència de matís:

NÀPOLS, 1478

1. ...*alcune defedatione e bugni...* (I,III.8)
2. *Perchè il digiuno over fame* (...) La fame adonque **over il digiuno**, infiammando... (I,IV.52)
3. ... la egestione over **stercho**. (I,V.21)
4. El pulso receve tre differentie in si, zoè grande e piccolo, **frequente e rare**, veloce e tarde. (II,XI.6)

BARCELONA, 1499

1. ...*e alguns bonys...* (I,III.8)
2. *Per què la fam* (...) La fam, donchs, inflamant... (I,IV.52)
3. ...la egestió. (I,V.21)
4. Lo pols reb tres differències en si, ço és, gran e poch e a tart leuger. (II,XI.6)

6. Canvis d'ordre

La traducció catalana és respectuosa amb la disposició del text de Manfredi, car només hi ha una pregunta canviada d'ordre: les preguntes 29 i 30 del capítol IV del llibre I han estat capgirades sense raó aparent. De canvis d'ordre a l'interior del text que siguin significatius n'hi ha ben pocs. L'exemple següent n'és un i, com es podrà observar, tampoc no altera el sentit original del text:

NÀPOLS, 1478

Perché ogni complexione distemperata sta più sana nel tempo contrario a sua natura e pegio nel tempo simile. Verbi gracia la melenconica complexione, che è freda e sicca, sta meglio nela primavera, che è calda et humida, e peggio nell'autumno, che è fredo e secco; e la complexione collerica, che è calda e sicca sta meglio nell'inverno, che è fredo et humido, e pegio nela estate, che è calda e sicca. E similmente la complexion sanguinea, che è calda et humida, sta meglio nell'autumno, che è fredo e sicco, e peggio nela primavera, che è calda et humida; e cossi la complexione flegmatica, che è freda et humida, stà meglio nela estate, che è calda e sicca, e peggio nell'inverno, che è fredo et humido.

Ogni qualità distemperata, agionta all'altra, acrescie sua distemperanza, dalla quale procede ogni mancamento e lesione nei corpi

BARCELONA, 1499

Per què tota complecció destemprada sta més sana en lo temps contrari a la sua natura, e pijor en lo temps que li és semblant?

Tota qualitat destemprada ajustada a l'altra crex la sua destemprança, de la qual proceex tot mancament e lesió en lo nostre cors, com de la temprança proceex tota sanitat e perfecció. Si, donchs, un cors és destemprat en fret e humit, sobrevenint lo temps per semblant fret e humit, augmenta aquella destemprança, e per ço no pot star bé en tal temps. Mas sobrevenint lo temps calt e sech, contrari en aquella destemprança, minuex aquella e reduex-la vers la temprança. **Axí com la complecció malencònica, que és freda e seca, sta millor en la primavera, que és calda e humida, e pijor en lo autumne, qui és fret**

nostri, come dalla temperanza procede ogni sanità e perfectione. Se adonque un corpo è distemperato in fredo et humido, sopravvenendo il tempo similmente fredo et humido, aumenta quella distemperanza: imperò non può star bene in tal tempo. Ma sopravvenendo il tempo caldo e sicco, contrario a quella distemperanza, minuisse quella e si la reduce verso la temperanza. E similmente si de' intendere in le altre complexione distemperate. E per questa medesima razione il putto sta meglio nell'autumno e peggio nella primavera et il giovane sta meglio nell'inverno e peggio nela estate; el primo vechio sta meglio nela primavera e peggio nell'autumno et il decrepito sta meglio nella estate e peggio nell'inverno. (I,V.9)

e sech. E la complecció colèrica, que és calda e seca, sta millor en lo hivern, qui és fret e humit, e pijor en l'estiu, qui és calt e sech. E, per semblant, la complecció sanguínea, que és calda e humida, sta millor en lo autumne, qui és fret e sech, e pijor en la primavera, que és calda e humida. E axí, la complecció fleumàtica, que és freda e humida, sta millor en l'estiu, qui és calt e sech, e pijor en lo hivern, qui és fret e humit. E semblantment se deu entendre de les altres compleccions destemprades, car per aquesta matexa raó, lo infant sta millor en lo autumne e pijor en la primavera. E lo jove sta millor en lo hivern e pijor en lo estiu, e lo primer vell sta millor en la primavera e pijor en lo autumne. E lo qui és en decrepitud sta millor en lo estiu e pijor en lo hivern. (I,V.9)

El que ja és més freqüent són els canvis d'ordre de sintagmes:

NÀPOLS, 1478

1. *Perchè le cose salse nuoce al **stomaco** et agli **ochi**.*(I,I.8)
2. *Perché gli huomini che se exercitano de exercitio timoroso, dove casca timore di morte **gli sudano li piedi e non la fazza come in la bataglia**, et in gli altri exercicii non timorosi più suda la fazza e non li piedi.* (I,IV.29)
3. *...unde **l'humido** e **caldo** se de' congregare...* (I,IV.63)

BARCELONA, 1499

1. *Per què les coses salades noen als **hulls** e al **stómach**?* (I,I.8)
2. *Per què los hòmens qui se exerciten de exercici temerós, on caygua temor de mort **com en les batalles, los suen los peus e no la cara**, e en los exercicis no temerosos més sua la cara e no suen los peus?* (I,IV.30)
3. *...car la **calor** e lo **humit** se deu congregar...* (I,IV.63)

7. Supressions

Aquí també el traductor és força fidel amb el text que té al davant. He detectat dues úniques supressions: el traductor català ha eliminat un llarg fragment de versos decasíl·labs (19 folis) que apareix al mig del capítol primer del llibre I, en el qual es prenen en consideració diversos tipus d'aliments, seguint les pautes dels *tacuina sanitatis* (Cogliati Arano, 1976) i els conceptes

del *Regimen sanitatis* de l'anomenada escola de Salern (Renzi, 1852). El fragment forma part del capítol dedicat al menjar, i el cert és que fa la impressió d'un afegit que es repeteix, però, en totes les edicions italianes. No entenc per què figura després de la pregunta 59 precisament, i imagino que uns dubtes semblants devia tenir el traductor català de l'obra, que ha optat simplement per eliminar-lo, o el traductor castellà, que el situa al final de tot, després del tractat de fisionomia.

L'altra supressió que s'ha produït a la traducció catalana és una pregunta del capítol primer del llibre II, que es pot explicar per un salt de lectura. Així, el capítol conté 36 preguntes en italià i 35 en català. I no hi ha més modificacions. En castellà, en canvi, les alteracions són notables: Pedro de Ribas ha suprimit 72 preguntes en la seva traducció per raons ideològiques, vinculables als ideals de la Contrareforma (Carré & Cifuentes, *en premsa*).

8. Errors de lectura o d'interpretació

Hi ha una vintena d'errors de lectura simples, produïts per un salt de lectura, una manca d'atenció, o un error d'interpretació. En els números 1, 2 i 3 l'error s'ha produït perquè el traductor ha confós la paraula amb una altra que apareix escrita una mica més amunt. Als números 4 i 5 l'error és de concepte. A l'exemple 6 veiem un cas d'entropia⁷: el traductor ha optat per no ser literal en la traducció del primer adjectiu en negreta, opció que converteix en incompreensible el segon adjectiu. A l'exemple 7, l'error podria ser degut a una mala comprensió dels termes filosòfics de la frase:

NÀPOLS, 1478

- 1...unde tal carne genera **sanguie**... (I,I.42)
2. El melle è molto **ventoso** (...) et è manco **viscoso** e mancho dolze. (I, I.58)
3. *Perché molte volte quando noi **sudemo** o per forte **caldo** interiore o exteriore sentemo fredo e sgrissore over rigore.*
Quando **il sudore** a molto tempo habundato... (I,IV.30)
4. L'aqua essendo nutrimento ai corpi nostri et essendo de diverse spetie per la diversità delle minere dove passa, bisogna ch'el corpo nostro mutando aqua se muti a diverso **nutrimento**... (I,V.10)
5. *Perché quei che portano il capo loro coperto doventano più tosto **canuti** che quei*

BARCELONA, 1499

1. ...on tal carn engendra **carn**... (I,I.42)
2. La mel és molt **ventosa** (...) e és menys **ventosa** e menys dolça. (I,I.58)
3. *Per què moltes vegades, quant nosaltres **suam**, o per fort **calor** interior o exterior, sentim fret e tremolament? Quan **la calor** ha molt temps abundat... (I,IV.29)*
4. L'aygua, essent nudriment al cors nostre e essent de diverses espècies per la diversitat de les menes on passa, és necessari que lo nostre cors mudant aygua se mude a divers **moviment**... (I,V.10)
5. *Per què los qui aporten lo cap cubert vénen a ésser pus tost **canuts** que los qui*

⁷ Errors que no es notarien si no es coneguessin els originals (Wittlin, 2001: 349).

ch'el portano discoperto.

Li vapori flegmatici, zoè resoluti dal flegma putrido, quanto più si retengono circa le parte dela cute, tanto più tosto se accelera la **canitie**... (II,I.25)

6. El strenudo procede da capo, che è membro **divinissimo** dove se funda la razione dell'intellecto. Imperò come movimento della **cosa divina** chiamano li vulgari quel movimento esser pieno de augurii, come fato da una cosa sacra. (II,VI.9)

7. Le virtù del corpo sono recete e governate dai cieli e dale sue **intelligentie** che moveno quilli. (II,VII.9)

l'aporten descubert?

Les vapors fleumàtiques, ço és, resoltes del fleuma pudrit, quant més se retenen circa les parts de la pell, tant pus tost se accelera la **calvícia**... (II,I.25)

6. Lo sternudar proceex del cap, qui és membre **principal**, de on se funda la raó de l'intel-lecte, e per quant tal moviment de **cosa divina** nomenen los vulgars ésser ple de ventures, perquè és fet de cosa sacra. (II,VI.9)

7. Les virtuts dels cors són regides dels cels e de les sues **influències**, que mouen aquelles. (II,VII.9)

Però hi ha també alguns errors de lectura produïts perquè el traductor no ha entès el terme en qüestió i ha optat per la transliteració:

NÀPOLS, 1478

1. E qui finiamo il primo libro de questa opera, dove son state scrite le cose che hanno a conservare sanità del corpo debitamente **aproximate**.

2. Quelli adunque che hanno più de queste casione hanno manco de peli **adosso** e quelli chi le hanno tucte sonno omnino senza essi. (II,I.3)

3. L'altra è chiamata coronale, la quale passa da una tempia al'altra e congiongessi cum la sagittale nella parte denanci, e chiamassi coronale, perché sopra di quella si ferma proprie la corona **de li re**. (II, II.5)

4. Tre cose principalmente se rechiedono alla voce. Una è la virtù del pulmone che discaccia l'aiera fuora e **reverberalo al'epiglioto**, over parte dela gola, e canna del pulmone. La secunda è esso aiera scacciato e reverberato. La terza è la canna del pulmone **et epiglioto**, dove se reverbera dicto aiera. (II,X.1)

BARCELONA, 1499

1. Ací finex la primera part de la present obra, on són stades escrites les coses que han a conservar la sanitat del cors, essent degudament **acostades**.

2. Aquells, donchs, qui han més d'aquestes occasions, han menys pèls **a dues**, e los qui les han totes, són totalment sens pèls. (II,I.3)

3. La segona comissura és dita coronal, la qual passa de una templa a l'altra, e conjuny-se ab la sagital en la part davant, e diu-se coronal per quant sobre aquella se ferma pròpiament la corona **de la ira**. (II,II.5)

4. Tres coses principalment se requiren a la veu. Una és la virtut del pulmó o gargamella, que trau l'ayre fora e **reverbere'l**, en la part de la gola e canó del pulmó. La segona és aquell ayre lançat e reverberat. La terça és lo canó del pulmó e és **pilot** on se reverbera dit ayre. (II,X.1)

5. La voce grossa che non è grande procede da debilità de virtù che non può insufflare molto aiere né movere **li muscoli del pecto** debitamente. (II,X.33)

6. Anche la natura ha facto il pulmone come **un mantaxe** a ricevere prima l'aire... (II,XI.1)

7. E tale grassenza et aqua si genera dalla frigidità del'aire, che inspira a quelle parte, e dala frigidità **dela cassula, che contiene** il cuore, come fusse suo tabernaculo. (II,XI.5)

5. La veu grossa, la qual no és gran, proceex de debilitat de virtut, que no pot insufflar molt ayre ni moure **les mosques dels pits** degudament. (II,X.33)

6. Encara, la natura ha fet lo pulmó com a **una manta** a rebre l'ayre... (II,XI.1)

7. E tal grassesa e aygua se engendra de la frigiditat de l'ayre, que inspira en aquelles parts, e de la frigiditat **de la casola se continua** lo cor com si fos son tabernacle. (II,XI.5)

En el número 3, *li re* apareix aglutinat en italià, cosa que justifica la lectura equivocada del nostre traductor. En el número 4, com que no entén *epiglioto*, opta per suprimir el terme la primera vegada que apareix i per traduir-lo com pot la segona.

9. Italianismes lèxics

Com era d'esperar, els italianismes lèxics són força abundants, i s'han de posar de costat als italianismes sintàctics i gramaticals (com la conjugació no incoactiva d'algun verb, com *consiste*), que ja han anat apareixent en aquest inventari breu. En citaré només alguns, que són els més espectaculars:

NÀPOLS, 1478

1. ...come è il **napello**, e non è dubbio che questo distempera il corpo nostro. (I,I.2)

2. E da poi ch'el cibo è pervenuto al fundo e che è confortato il caldo naturale de esso stomaco, in spatio de una over due hore rivolgersi al lato sinistro fa parte il figato sopra il fundo del stomaco con le sue **pennule**, abbraciandole come una mano, la qual choli suoi digiti pigliasse et abrazzasse una cosa. (I,II.6)

3. *Perché ordinano li medici che la sira che seguita la purgatione over la mattina seguente se debba fare uno argomento d'aqua d'orgio, **torlo d'ova** e zucaro rosso.* (I,IV.8)

4. *Perché colui che ha l'ochio piccolo fuora*

BARCELONA, 1499

1. ... com lo **napel·lo**, e no és dupte que aquest destempra lo cors nostre. (I,I.2)

2. E après que la vianda és pervenguda al fons, e la calor natural del stómach és confortada, en spay de una o dues hores voltar-se sobre lo costat squerre fa star lo fetge sobre lo fons del stómach ab les sues **pènnules** abraçant-lo, com una mà la qual ab los seus dits prengué e abraçàs una cosa. (I,II.6)

3. *Per què ordonen los metges que lo vespre següent a la purga o lo matí següent se dega donar una ajuda de aygua de ordi, **torlo d'ova** e sucre rosat?* (I,IV.8)

4. *Per què l'ome qui ha l'ull petit fora*

eminente, come sonno gli ochi del gambaro,
segno è di stultitia... (II,III.32)

eminent, com són los ulls del gàmbero, és
senyal de stultícia... (II,III.32)

Italianismes lèxics com aquests posen de relleu la necessitat d'emprendre l'estudi i edició dels nombrosos textos de filosofia natural i medicina que dormen el son dels justos a les nostres biblioteques per desfer equívocs que han anat a parar als nostres diccionaris de referència i, alhora, per poder fitxar i documentar el lèxic tècnic que s'haurà de tenir necessàriament en compte a l'hora d'elaborar un diccionari de termes científicomèdics del català medieval, seguint el model de Herrera, 1996.

El DCVB recull força entrades amb l'únic exemple documentat extret dels *Quesits*, exemple que és admès com a forma catalana perquè s'ignorava que el text és una traducció de l'italià amb calcs lèxics flagrants, com acabem de veure. El *gàmbero* del número 5 és un cas ben il·lustratiu: el DCVB entra "gamberó" : "m. ant. Llagostí, gambirot?" i cita només aquest quesit (VI, 162). Cal apuntar que Pedro de Ribas va optar per traduir, en canvi, *cangrejo*⁸. La llista podria continuar amb les entrades *expòsit* (adj., aquí apareix en femení i amb el significat de "exposada"), *infiçar* ("corrompre"), *lupí, lutuós* (adj. "lilotós"), *matriça, merola* ("medul·la"), *ròrid* (adj. "humit com de rosada", el DCVB recull la variant *ròrido* com a castellanisme, amb l'únic exemple dels *Quesits*, IX, 572), *sordícia* ("brutícia")... Alguns d'aquests lexemes el català els hauria pogut adaptar perfectament i tindrien tot el dret de ser inclosos en el diccionari. D'altres, però, n'haurien de ser foragitats perquè està ben clar que hi han entrat com a mots fantasma: és el cas de *matriça, merola, sordícia* o *gamberó*, que no és un nou crustaci sinó que es tracta, senzillament, del que en català sempre se n'ha dit *llagostí*.

BIBLIOGRAFIA CITADA

- Badia, L. (1991). "Traduccions al català dels segles XIV-XV i innovació cultural i literària", *Estudi General* 11: 31-50.
- Bruni Arentino, L. (1928). *Humanistisch-philosophische schriften*, ed. de Hans Baron. Leipzig - Berlin: Verlag und Druck von B. G. Teubner, 1928 [reimp. 1969].
- Carré, A. & Cifuentes, L. (2001). "*Quesits* (Barcelona, Pere Posa, 1499): una traducció catalana desconeguda del *Liber de homine (Il Perché)* de Girolamo Manfredi amb filtre napolità", *Arxiu de Textos Catalans Antics* 20: 543-560.
- Carré, A. & Cifuentes, L. *en premsa*. "Éxito y difusión de la literatura de *problemas* en la Castilla del siglo XVI: la traducción castellana de *Il Perché* de Girolamo Manfredi realizada por Pedro de Ribas (Zaragoza, 1567)", *Dinamis*.

⁸ Edició de 1567, impresa a Saragossa. Exemplar de la Biblioteca Nacional de Madrid, R 8299. En castellà està documentada la forma *camarón* des de 1330 i la seva variant *gámbaro* (DECLC, sv "gamba", IV, 324).

- Cifuentes, L. (2002). *La ciència en català a l'Edat Mitjana i el Renaixement*. Barcelona -Palma de Mallorca: Col·lecció Blaquerna, 3, Universitat de Barcelona - Universitat de les Illes Balears.
- Cogliati Arano, L. (1976). *The Medieval Health Hand-book. Tacuinum sanitatis*. New York: Braziller.
- Feliu, E. & Arrizabalaga, J. (2000-20001). "El pròleg de Semtov ben Issac, *el Tortosí*, a la seva traducció hebrea del *Tasrīf* d'Abū-l-Qāsim al-Zahrawī", *Tamid* (Barcelona), 3: 65-95.
- García Ballester, L. (2001). *La búsqueda de la salud: sanadores y enfermos en la España medieval*, Barcelona, Ediciones Península (Grup 62).
- Hellinga, L. (ed.) (1992-). *Incunabula: The printing revolution in Europe, 1455-1500. Full-text incunabula on microfiche*, Woodbridge [etc.]: Research Publications.
- Herrera, M.T. (dir.) (1996). *Diccionario español de textos médicos antiguos*. Madrid: Arco Libros, 2 vols.
- Manfredi, G. (1988). *Liber de homine: Il Perché*, ed. di Anna Laura Trombetti Budriesi e Fabio Foresti, saggi di Fabio Foresti, Anna Maria Nada Patrone, Anna Laura Trombetti Budriesi. Bolonya: Edizioni Luigi Parma.
- Nadal, J.M. & Prats, M (1996). *Història de la llengua catalana. 2. El segle XV*. Barcelona: Edicions 62.
- Norton, G.P. (1981). "Humanist Foundations of Translation Theory (1400-1450): a Study in the Dynamics of Word", *Canadian Review of Comparative Literature*, 8, 173-203.
- Renzi, S. de (ed.) (1852). *Collectio Salernitana*. Napoli: Tipografia del Filiatre-Sebezio [reimpressió Bolonya: Forni Editore, t. 1].
- Vilanova, A. de (1947). *Obres catalanes. Escrits mèdics*, ed. de Miquel Batllori. Barcelona: Editorial Barcino, 1947, vol. 2.
- Wittlin, C. (2001). "Tipología de los errores cometidos por traductores medievales". In: Tomàs Martínez Romero, Roxana Recio (eds.). *Essays on Medieval Translation in the Iberian Peninsula*. Castelló de la Plana: Universitat Jaume I, Creighton University (2001): 341-350.

Resum:

L'estudi i edició dels nombrosos textos de filosofia natural i medicina que dormen el son dels justos a les nostres biblioteques ens ha de permetre fitxar i documentar el lèxic tècnic que s'haurà de tenir necessàriament en compte a l'hora d'elaborar un diccionari de termes científicomèdics del català medieval. L'estudi d'aquests textos, però, ens pot portar alguna sorpresa, com la detecció d'unes quantes paraules que han anat a parar directament dels *Quesits o perquens*, impresos per Pere Posa a Barcelona el 1499, al DCVB com a mots catalans genuïns

perquè aleshores es desconeixia que el text en qüestió és una traducció d'un original italià (1478), obra del metge bolonyès Girolamo Manfredi.

Abstract:

The study and editing of an important number of texts on natural philosophy and medicine which lay untouched in our libraries will allow us to record and document the technical vocabulary necessary to elaborate a dictionary of medieval medicoscientific Catalan words. The study of one of these texts has given us some surprises such as the detection of some words which have gone directly from the *Quesits o perquens*, printed by Pere Posa in Barcelona in 1499, to the DCVB as if they were genuine Catalan words because, at that moment, nobody knew that the text is a translation from an Italian original (1478) wrote by the physician Girolamo Manfredi from Bologna.